

JEGYZETEK

1. Hortobágyi Katalin: A projekt eszméről? ... oktatásról, ... tanulásról? ... módszerekről?, Új Pedagógiai Szemle, 1991. 7-8., 165-169. p.
2. Puky István: Projektek a gyakorlatban, Új Pedagógiai Szemle, 1991. 7-8., 170-178. p.
3. Hortobágyi Katalin: Projekt kézikönyv, OKI IFA és IFK Budapest, 1991. Altern sor. 1.
4. Szedlák Éva: Megérteni, átérezni, cselekedni, Tanító, 1992. szeptember 4-5. p.
5. Havas Péter: Új országos környezeti nevelési hálózat, Tanító, 1993. 3. 19-20. p.
6. Scheibert Ferenc: KÖRLÁNC a Kőlcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskolán, Világító ceruza, 1994. április
7. Hortobágyi Katalin: Adalékok az erdei iskola múltjához és jelenéhez, Iskolafejlesztések, fejlesztő iskolák, OPI, 1988. 4. 5-24. p.
8. Hortobágyi Katalin: Az erdei iskola mint iskolafejlesztési projekt, Iskolakultúra, 1991. 5. 76-77. p.
9. Hortobágyi Katalin: Gondolatok az újjászülető erdei iskolákért, Embernevelés, 1991. 1-2. 80-94. p.
10. Hortobágyi Katalin: Ahol a fáktól jobban látni az erdőt, (Az erdei iskola pedagógiájáról) Új Pedagógiai Szemle, 1992. 5. 74-80. p.
11. Hortobágyi Katalin: Erdei Iskola, Altern füzetek 6., OKI 1993.
12. Scheibert Ferenc: Pedagógiai célú táborozás az Erzsébet-ligetben, Szarvas és Vidéke, 1991. június 20.
13. Scheibert Ferenc: A 250 éve született Tessedik szellemében, Szarvas és Vidéke 1992. május 1.
14. Fest Attila - Scheibert Ferenc: Debreceniek és szarvasiak együtt a környezeti nevelésért, Módszertani Közlemények 1993. 2. 100-102 p. és Szarvas és Vidéke 1992. november 13. 10-11. p.
15. Scheibert Ferenc - Suppné Tarnay Györgyi: Program a pedagógusképzés megújításáért, Olvasótábori projektek a tanítóképzésben, KFTKF. Debrecen, 1993.
16. Scheibert Ferenc: Gazdagabban, színesebben, (A szarvasi bázis programjairól) Egyetemi Élet, Debrecen, 1994. április 27., 22. p.
17. Scheibert Ferenc: Debreceniek az Universitas szellemében Szarvason, Szarvas és Vidéke, 1994. IV. 11. 3. p.
18. Bényei Sándor: A 4H program honi adaptációs lehetőségeiről, Új Pedagógiai Szemle, 1993.2. 86-90. p.
19. Nanszákné Dr. Cserfalvi Ilona: A 4H gondolata Magyarországon, Módszertani Közlemények 1993.2. 103-104. és Tanító 1993. 6. 5. p.

DR. TÖRÖK GÁBOR

Juhász Gyula Tanárképző Főiskola
Szeged

Jegyzetek a szervesen szóösszetételekről

1. Folyóiratunk 34:1. számában azon elmélkedtem, mennyire hézagos a tudásunk a mellérendelő viszonyú összetételek tanításához. Bíraltam ezzel az „akadémiai nyelvtanunkat” (1) is, és bennfoglaltan a felsőoktatási jegyzeteket, tankönyveket is. Lehetőségeinket ismerem: még a mellérendelőknél is kevesebb tér jut az általános és középiskolákban a szervesen tanítására. Szükségeltetik azonban, hogy itt is „legyen világosság”! Mert nincs.

A máig mérvadó nyelvtan szerint a szervesen összetételek tagjai közt nincs közvetlen mellé- és alárendelő viszony. *Omnis determinatio est negatio*. Hát ez a meghatározás valóban tagadás, de „jó” tagadás-e? *Mikor* nincs ilyen viszony? Csak a jelenben-e, vagy nem volt korábban sem? És ha régebben mégis lett volna, vajon szervesenlévővé váltak-e ezek a szavak azáltal, hogy egyrészt ez a viszony lett fölismerhetetlen, másrészt maguk az összetevő tagok egyike, másika vagy mindketteje elhomályosult? Továbbá szervesenlévővé teszi-e az összetételt, ha keletkezésében szerepe volt idegen szövegek kissé szolgálai, de hagyományos fordításának? Helyes-e kapcsolatba hozni a szervesenlévővel azzal, hogy az összetétel *valódivá* vált: jelentése egészen más, mint a tagok jelentésének az összege?

S már nem kérdezem, hanem állítom: az egybeírás csakis helyesírási döntés, korántsem azonos a nyelvtani ténnyel, hogy az egybeírt szók nyelvtanilag is összetételek. Ezt akkor is tudnia kell a tanárnak, ha neveléstani okokból nem „rombolja” nagyon is bírálható helyesírásunk tekintélyét.

2. Némelyek szerint az összetételek elhomályosodása, tagjaik fölismerhetetlensége egyben szervetlenné is teszi a szó tagjai közti viszonyt. Ez tévedés. Bármely fokig homályosodnak el az alkotó tagok, megőrzik eredeti mondattani viszonyukat.

Hangelakja szerint teljesen elhomályosodott a *nép < nő + fi*, az *arc, orca < orr + száj* stb. Eredetükben így is megmarad mindkettő összegező jelentésű, egyszerű kapcsolatos mellérendelő összetételnek.

Önálló szóként kihalhat akár az előtag, akár az utótag, akár mindkettő (*tegnap, szomjú*). De ha ismerjük eredeti jelentésüket, ezzel ismerjük a tagok szintaktikai viszonyát is egymásközt. Kihalt az *id* 'szent', de él az *ünnep < id + nap*, *egyház < id + ház*; mi mások volnának szerkezetükben, mint jelzői előtagú alárendelő összetételek? Kihalt a *jó* 'folyó' (vö. finn *joki*), de él a *Berettyó < berek + jó*, a *Sajó < só + jó*, *Hejő < hév + jó*; tehát a „berkes folyó” vagy „berkek folyója”, a „sós folyó”, a „hév vagy meleg folyó”. Nyilván ezek is jelzősek, főként minőségjelzősek, olykor némi birtokos jelzői árnyalattal. Alanyos, tárgyas, határozói előtagú volt a *keszkenő, kesztyű, csecsemő*. Szóba se kerülhet, hogy szervetlenekké fokozzuk le őket.

3. Alakilag csak kissé változik, illetve tér el egy sor szóalak, amelynek megváltozott vagy épp most változik kétféle rangja. A mi kérdéskörünket közelről érinti a névutóvá válás. Névutóink készlete évente gyarapszik: *alapján, során, területén, céljából, értelmében, következtében, szempontjából, tekintetében* stb. (2). Szinte csoda, hogy ezeket névutóvá ismerve el, az *ízbent* még mindig ragos főnévnek minősíti mind régebb nagy, mind újabb, tömörebb értelmező szótárunk (3).

Ebből az következik az elemző tanár és diákja számára, hogy a *szabályok értelmében* (járt el), *figyelmetlensége következtében* (érte baleset) nem birtokos jelzős mondattani (szintaktikai), hanem névutós alaktani (morfológiai) szerkezet minden szakember szemében, aki szerint a névutósodás ezekben az esetekben már lezárult. Mások – köztük én is – kételkednek ebben.

Azt tanácsolnám, fogadjuk el diákjainktól, ha birtokos jelzőnek minősítik az állítólag már teljesen névutóvá vált, tehát a mondat szintje alatti, azaz csakis alaktani szerkezetbe illő efféléket! Legfőljbbe örülhetünk, ha valaki mégis névutóként, nevével együtt elemzi ezeket a mondat szerkezetét vizsgálva. Változásban van a nyelv. Mi tagadás, számomra viszont csak alaktani szerkezet a „négy ízbent (beszéltem vele)” kiemelt része, s egészében számhatározói bővítőnény a *beszéltem* állítmányi alaptagnak. Nekem furcsa dolog, hogy a szótáríró ellentábor csakis az *ízbent*-t tartja ragos főnévvel kifejezett számhatározónak, s ennek további mennyiségjelzői bővítőnény a második szinten a négy...

Világos, hogy érinti ez az átmeneti szófaji helyzet az összetételeket. Bizonyos névutókról, névutófélékről még lerí alaktani tagoltságuk is, birtokos jelzői mondattani szerepük is. Közepes tehetségű ginnazista diákjaink is fölismerik bennük a *-já-*, *-á-*, *-é-* két oldalról kötött birtokos személyrag változatokat (a *-ja*, *-a*, *-e* egy oldalt kötött tag megfelelőit). Ebből pedig méltán következtethetnek rá, hogy az így személyragozott „névutó”-nak birtokos jelzője az a főnév vagy névutó, amely után áll. Az alaktani szerkezeté lefokozódott birtokos jelzőinek a birtokos jelzője olykor még másként is jelölve van, tudniillik *-nak*, *-nek*, raggal. Nekem máig szebb az *ennek alapján* szerkesztés, mint a terjedő *ez alapján* ragtalanság.

Az kényszerített némi bőbeszédűsége, hogy mai szemmel alaktani szókapcsolat vált összetétellé a *délután, holnapután, kétségkívül, magánkívül* 'önkívületben' szavakban. Az alaktani szerkezet – nem szintaktikai. Ezek az összetételek tehát ma nem alá- vagy mellérendelők. De nemhogy lazábbak ezeknél, hanem úgy „szervetlenek”, hogy sokkal szorosabban forrtak össze.

Mai szemmel...? Emlékezzünk csak: az *után* névutó eredetileg három szóelemből áll: az *ut-* kötött töből, az *-á-* E.sz. 3. személyű birtokragnak két oldalról kötött, hátul képzett változatából és az *-n* határozóragból, amely annak idején még nem felszíni helyviszonyú volt, hanem általános helyi tartamhatározó (lokatívusz). Így a *délután* és *társa*, a *holnap* + *után* tkp. délnek utána stb., tehát történetileg birtokos jelzői előtagú szerves, alárendelő összetétel. Hogy a *kétségkívül* csak ragmegtakarító formája a *kétségen kívül* kapcsolatnak, s így előtagja jelölt határozó, ez vitathatatlán. A másik példánkon, a *magánkívül* 'önkívületben' az előtag már jelölt is *-n* raggal; lévén a *kívül* ma általában ragvonzó névutó, eredetileg határozóval bővíthető határozószó.

A hivatalostól eltér a véleményem az *éjjeltájt*, *akkortájt*, *akkortájban* írásformáról. Maga az *éjjél* nyilván összetétel; de a felsoroltakat így némelyek már nem tartják összetételnek, mert szerintük s *-tájt*, *-tájban* már ragszerű. Mások e kettő közül a *tájban*-t névutónak minősítik. Ez utóbbiak szerint az *akkortájban* csak névutós, alaktani kapcsolat, tehát „szervetlen”... Az én meggyőződésem, hogy a *tájt* is, a *tájban* is jól felismerhető ragos főnév, így az idézetek kijelölő jelzői előtagú alárendelt összetételek volnának, ha egybeírásuk által elismernénk a Helyesírási Bizottság illetékességét szófajtani részletkérdések megoldásában. Én abban is kételkedem, hogy mindezek összetételek. Az *ekkor*, *akkor* a *-kor* ragjuk miatt aligha lehetnek kijelölő jelzők a *tájt* előtt, inkább időhatározók, s szintén ragos alaptagjukkal csak esetlegesen és önkényesen írjuk ma egybe. Ám vitázzunk mindezen!

4. Végtelen eltévelyedése a szakembernek, ha azt tartja a szervetlenség ismérvének, hogy az összetevő szavak „jelentéstartalmukban már egyáltalán nem érintkeznek összetevőik jelentéstartalmával” (4).

Nyilván halványabban függ össze a tagok jelentésszövege az összetételével a *jóformán*, *jóllakás*, *képviselő*, *kisdolog* (családnyelvi), *nagydolog* (szintén) *párbaj* szavakban. Ettől azonban legföljebb jelentésük szerint valódi összetételek, de szerkezetükben alárendelő előtagúak; hozzájuk hasonlít, de mellérendelő a *perpatvar*.

Az elő- vagy utótag némi alakváltozása sem teszi fölismerhetetlenné, hogy jelzői alárendelő összetétel a *rossze* < *rossz* + *seb*; határozói értékű tárgyi előtagja van a szerves *miugrász* (< *mit* = miért + *ugrász*) főnévnek, illetve olykor melléknévnek.

Szerves összetétel az *ábécé* is. Hiszen elő-, közép- és utótagja (ilyenre l. a *piros-fehér-zöldet!*) mind főnévi értékű betűnév. s köztük egyszerű kapcsolatoság a viszony. Nem cáfolja ezt, hogy a tagok sorrendje „mechanikus”. véletlenszerű. Nem magyar nyelvtani probléma, hogy a latin kis ábécé betűsorrendje (nem függetlenül a görögötől, sőt a hébertől sem) miért olyan, amilyen.

Rendkívüli a mondatban összetapadt *adjonisten*, *fogadjisten* szerkezete, ugyanis az állítmányi alaptag áll az élen, az alanyi bővítő tag a második helyen. Mégsem hinném, hogy emiatt szervetlenekké kellene lefokoznunk őket.

5. A történeti nyelvészetben jártasabbakat meggondolkoztatja tagadó- és tiltószói előtagú összetételek minősítése. Ilyenekre gondoljunk: *nemtörődöm* melléknév, *nefelejcs* főnév, *nemulass* főnév! Ne feledjük, a tagadó- és tiltószó a korábbi magyar felfogás szerint is (5) határozói bővítőmánya volt állítmányi igéjének. Ezért összetételeiket is bátran minősíthetjük – tágabb értelemben véve – határozói előtagú, szerves, alárendelt viszonyú összetételeknek. Ha döntésünkben lehet is kételkedni, de semmiképpen sem jelentéstani oldalról, vagyis azzal érvelve, hogy ezek *valódi* összetételek.

6. A végére maradt a *miatyánk* és az *üdvözlégy* megbeszélése. Ezeket eddig szervetleneknek tartották – a *hiszekegy-gyel* egyetemben. Ez utóbbi valóban szervetlen. Mind a három esetben felbőszít azonban – felekezeten kívül állva is – az a helyesírási döntés, hogy mindháromat kisbetűvel kell írunk. Ezek éppúgy tulajdonnévi jellegű kötött szövegek, címek, mint a *Halotti beszéd*, a *Tihanyi alapítólevel* vagy az *Ómagyar Mária-síralom*. Föllázadok! A továbbiakban – bármit parancsoljon is a helyesírási szabályzat (6) – nagybetűvel kezdem e szavakat.

Nincs bennem megértés a nyelvészeti gondolkodás más baklövéseivel szemben sem. Az Úr imádságában elismerhetjük, hogy a *Mi* személyes névmás kitevése kissé szolgai fordítása a latin-nak (és az eredeti görögnek). El is hagyja mind az új protestáns, mind az új katolikus Biblia-fordítás: „Atyánk, szenteltessek meg a te neved”, „Atyánk, szenteltessek meg a neved” (Lk 11:2), megmarad viszont mindkét újrafordításban is Máténál (Mt 6:9) a „*Mi* atyánk...”.

Azért volna a *Miatyánk* szervesen összetétel e régi és hagyományos fordításban, mert csak „esetlegesen”, „véletlenül” állanak e szavak egymás mellett a szöveg legelején? „Véletlenül”? Hamis érv. Esetlegesen, véletlenül kezdődik egy ima megszólítással (illetve tiszteletadással is)? Szónoki kérdés. Ha itt a tagok szervesen kapcsolódnak össze, akkor merészelje az így vélekedő hasonlóképp *szövegben, különírv*a is úgy elemezni az „*Én* Istenem, jó Istenem...” kezdetű gyermeki esti imát, hogy benne az *én* nem „szerves” birtokos jelzője az *Istenem*-nek, hanem csak úgy szervesen áll előtte. Hasonlóképp: „*Én* Istenem, *én* Istenem, miért hagyál el engem?” (Mk 15:34). Mivel pedig erre már nyilván nem hajlandó, maradjon következetes fölismert igazságához, s ismerje el birtokos jelzői előtagnak a *Miatyánk Mi*-jét is! Ezzel pedig megvilágosul az elméje, s már tudni fogja, hogy az *Üdvözlégy* előtagnak is határozója (= 'üdvözölve') az állítmányi utó- és alaptagnak. Másféle értelmezése az *üdvöz*-nek nem győzhet meg. Nem lehet a magyarban befejezett melléknévi igenév az értéke, tehát nem lehet összetett állítmány névszói része... Gondoljunk a töté-nyelvről szóló és már unalmassá váló nyelvhelyességi vitákra! Ámbár még ebben a képtelen föltevésben sem válna szervesen az összetételi tagok viszonya...

7. Ezzel az alak- és mondattani latolgatással helyesbítettük sok összetett szónak eddigi téves besorolását is, bíraltuk az összetételek szerveséről vallott eddigi nézeteket is. Gondolják végig az érintett szerzők az itt leírtakat, remélhetőleg lesz, amit el tudnak fogadni mindebből. Amiben nem ragaszkodnak korábbi álláspontjukhoz, álljanak elő a korábbiaknál jobb és újabb érvekkel.

NÉMI IRODALOM

1. A mai magyar nyelv rendszere. 1961. I, 425–6, 456–8; Bencédy-Fábián-Rácz-Velcsovnyé: A mai magyar nyelv. 1965.
2. Grétsy László szerk.: Mai magyar nyelvünk. 1976. 55; Sebestyén Árpád: A magyar nyelv névutórendszere. 1965.
3. A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. 1959–62.; Magyar értelmező kéziszótár. 1972.
4. A mai magyar nyelv rendszere. 1961. I, 456; e fejezetért B. Lőrinczy Éva a felelős.
5. Simonyi Zsigmond: A magyar határozók. 1888–92. II, 368, kk.
6. A magyar helyesírás szabályai 11. 1984. 274, 360 stb.